
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ 1917–1918 ԹԹ. ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(1991–2018 թթ.)*

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, Արևմտյան Հայաստան, հայկական անկախ պետություն, ինքնավարություն, հովանավորություն, ազգային ինքնորոշում, իրավական կարգավիճակ, Դաշնակիցներ, բանակցություններ, համաձայնագիր, հաշտության պայմանագիր:

1991 թ. անկախ հռչակված Հայաստանի Հանրապետության պատմագիտական միտքը, անմասն չլինելով նախկին խորհրդային հանրապետություններում ընթացող պատմական անցյալի վերաարժևորման գործընթացից, վերանայման ենթարկեց հայոց պատմության շարադրման մեջ արմատավորված գաղափարաքաղաքական կարծրատիպերը: Մասնավորապես, վերագնահատվեց 1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած հոկտեմբերյան իրադարձությունների նշանակությունը հայ ժողովրդի ու Հայկական հարցի պատմության մեջ, վերանայվեց Հայկական հարցում Ռուսաստանի ցարական, Ժամանակավոր և խորհրդային կառավարությունների վարած քաղաքականությանը տրված գնահատականը: Բացի այդ, համակողմանիորեն ներկայացվեցին հայ ազգային-քաղաքական ուժերի կողմից, ինչպես նաև՝ մեծ տերությունների դիվանագիտական շրջանակներում մշակված ծրագրերը Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ՝ վեր հանելով անկախ և միացյալ Հայաստանի գաղափարի բովանդակության առանձնահատկությունները:

Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության մեջ Հայկական հարցի՝ 1917–1918 թթ. բազմաշերտ պատմությունն առանձին ուսումնասիրության առարկա է դարձել մի շարք պատմաբանների աշխատություններում [Հրանտ Ավետիսյան, Վահան Մելիքյան, Գալուստ Գալոյան, Լիլիթ Հովհաննիսյան, Արմեն Մարուքյան, Ստեփան Պողոսյան, Կարեն (Կարո) Պողոսյան, Սամվել Պողոսյան, Գեղամ Պետրոսյան, Գայանե Մախմուրյան և այլք]: Դրանցում ժամանակահատվածի իրադարձությունները լուսաբանված են միջազգային քաղաքական իրադրության, Հայկական հարցում մեծ տերությունների շահերի ու հակասությունների, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքականության,

նան Հայոց ցեղասպանության ու դրա հետևանքների վերացման հիմնահարցերի տեսանկյունից: Պատմագիտական վերլուծությունները հիմնված են բազմալեզու արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրման և համադրման արդյունքների վրա: Նշենք, որ այդ վավերագրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում հայաստանյան ու արտասահմանյան արխիվներում հայ պատմաբանների երկարատև պրպտումների արդյունքում հայտնաբերված ու գիտական շրջանառության մեջ դրվածները: Պատմագիտական աշխատություններում նաև հաշվի են առնված Հայկական հարցի վերաբերյալ սփյուռքահայ, եվրոպական, ամերիկյան և թուրքական արդի պատմագրության տեսակետները: Թե՛ փաստերը և թե՛ այդ տեսակետներն արժևորված են գիտական անաչառության դիրքերից:

1917 թ. ապրիլի 25-ի (մայիսի 8-ի) «Պատերազմի իրավունքով նվաճված Թուրքահայաստանի մարզերի կառավարման մասին»¹ Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարության որոշումը Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության մեջ գնահատված է որպես «երկրամասը բնականոն վիճակի բերելուն», այսինքն՝ հայերի ու մահմեդական բնակչության միջև հավասարակշռություն ապահովելուն ուղղված քայլ՝ որպես ցարական իշխանությունների՝ «Հայաստանն առանց հայերի» քաղաքականության շարունակություն: Նշված է, որ ռուսական իշխանությունների համար, անկախ վարչակարգի փոփոխությունից, նախընտրելի էր փոքր, բայց հանգիստ ու անվտանգ Հայաստան ունենալը: Իսկ հայերին իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու հնարավորություն ընձեռելը գնահատված է որպես Կովկասյան ռազմաճակատը փրկելու միակ ելք. ռազմաճակատի հոգսերի ծանրությունը փոխադրել տեղաբնակների վրա, քանի որ ռուս զինվորը հոգնել էր և այլևս չէր ուզում կռվել²:

Անշուշտ, գիտական անաչառության դրսևորում է քննադատական մոտեցումը Ժամանակավոր կառավարության քաղաքականությանն Արևմտյան Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ: Միաժամանակ 1991–2018 թթ. հայաստանյան պատմագրության մեջ ընդգծված է, որ հայաթափված ու թուրքական բազմադար-

¹ Այդ որոշմամբ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքացիական կառավարումը վերցվել է կովկասյան իշխանությունների, ինչպես նաև Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական իշխանությունների իրավասությունից և անմիջականորեն դրվել Ժամանակավոր կառավարության տնօրինության ներքո:

² Տե՛ս Վ. Հ. Մելիքյան. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ–հոկտեմբեր), Երևան, 1997, էջ 149, 150, Ստ. Պոդոսյան, Կ. Պոդոսյան. Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. III, գիրք I, մաս Ա (Հայկական հարցը 1917 թ. երկրորդ կեսից մինչև ՀՀ ստեղծումը), Երևան, 2004, էջ 5–6, 23–26, Գ. Գալոսյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Երևան, 1999, էջ 12–13:

յա տիրապետությունից ազատագրված Արևմտյան Հայաստանն այդ քաղաքականության շնորհիվ ստացավ առանձին վարչական միավորի կարգավիճակ ուսական պետության սահմաններում՝ աշխարհասփյուռ հայերի համար ազգահավաքման կենտրոն դառնալու հեռանկարով³: Սակայն ժամանակավոր կառավարության տապալումն արմատապես փոխեց Ռուսաստանի վերաբերմունքը թե՛ Արևմտյան Հայաստանի, թե՛ Կովկասյան ռազմաճակատի և թե՛ Դաշնակիցների⁴ նկատմամբ, ինչի հետևանքով ձախողվեց Հայկական հարցի լուծումը⁵:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ռուսաստանն աստիճանաբար կորցնում էր իր ազդեցիկ դերն Արևմտյան Հայաստանի իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ որոշումներ կայացնելու գործում, ինչի վկայությունն ապրիլի 20-ին Մեն-ժան-դե Մորիենի անգլո-ֆրանս-իտալական համաձայնագրի կնքումն էր առանց Ռուսաստանի մասնակցության⁶: Դաշնակիցները կարող էին նրան դուրս թողնել նոր աշխարհակարգի ձևավորմանը միտված ռազմաքաղաքական «խաղից», եթե չվերանայեր իր գործողությունների ակտիվությունը ռազմաճակատներում: Ա. Մարուքյանի համոզմամբ, այս պայմանների ազդեցությամբ է, որ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը Լեհաստանի, Լիտվայի, Լատվիայի, Էլզաս-Լոթարինգիայի և Արևմտյան Հայաստանի հարցում որդեգրեց «հաշտություն՝ առանց զինագրավումների ու ռազմատուգանքների՝ ժողովուրդների ինքնորոշման հիման վրա» զգուշավոր մոտեցումը՝ նպատակ ունենալով նշված տարածքները վերածել բուֆերային կամ անվտանգության գոտիների Գերմանիայի ու Ռուսաստանի, Գերմանիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Արևմտյան Հայաստանն այդ նույն դերը կարող էր կատարել Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի ազդեցության գոտիների միջև՝ 1915–1916 թթ. այդ պետութ-

³ Տե՛ս Ա. Բ. Марукян. Армянский вопрос и политика России (1915–1917 гг.), Ереван, 2003, с. 197–254; նաև՝ Վ. Հ. Մելիքյան. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ–հոկտեմբեր), էջ 154–155, Լ. Հովհաննիսյան. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, Երևան, 2002, էջ 124–132:

⁴ Անտանտի կամ Եռյակ համաձայնության տերությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում նրանց միացած 22 պետությունները, այդ թվում՝ Իտալիան, Ճապոնիան ու ԱՄՆ-ը:

⁵ Տե՛ս Լ. Խուրշուրյան. Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, 1995, էջ 41, նաև՝ Հ. Կարապետյան. Սևրի պայմանագիրը հայոց ճակատագրում, Երևան, 2004, էջ 8–9:

⁶ Այս մասին տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, էջ 98, Գ. Գալոյան. Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917 թ.), Երևան, 2004, էջ 692–693:

յունների միջև հուշագրերի փոխանակման միջոցով ստորագրված գաղտնի համաձայնագրերի⁷ իրագործման դեպքում, իսկ Կոստանդնուպոլիսն ու սևծովյան նեղուցները Ռուսաստանին չտրվելու դեպքում Արևմտյան Հայաստանը կծառայեր իբրև բուֆեր նրա ու Թուրքիայի միջև⁸: Դա նշանակում էր Ռուսաստանի վերադարձ Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականության քաղաքականությանն այն հաշվով, որ նրա դաշնակից տերություններն էլ չկարողանային Ասիական Թուրքիայում իրենց հետաքրքրող տարածքների համար պահանջել ավելին, քան դրանց ինքնավարությունը կայսրության սահմաններում այնքան ժամանակ, քանի դեռ լուծված չէր Կոստանդնուպոլիսի և սևծովյան նեղուցների հարցը⁹: Անգլո-ֆրանս-ռուսական համաձայնագրերի իրագործումը, կախման մեջ դնելով սևծովյան նեղուցներն ու Կոստանդնուպոլիսը Ռուսաստանին հանձնելու պահանջից, Ժամանակավոր կառավարությունը, ըստ էության, ակնարկում էր, որ առանց ստանալու Ռուսաստանի տնտեսության զարգացման և արտաքին անվտանգության ամրապնդման տեսանկյունից կարևոր այդ տարածքները, իմաստ չէր տեսնում պահելու Արևմտյան Հայաստանը: “Օբյեկտիվորեն, Արևմտյան Հայաստանը դարձավ լուրջ միջոց Ռուսաստանի համար՝ հասնելու բաղձալի նպատակին՝ նեղուցների և Կ. Պոլսի տիրապետությանը, իսկ նպատակի բացակայության պայմաններում միջոցը (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանին տիրելը կամ նրա նկատմամբ Ռուսաստանի վերահսկողությունը հաստատելը – Լ. Հ.) կորցրել էր իր նշանակությունը”¹⁰, – նկատում է Ա. Մարտիքյանը և հավելում, որ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան, ակնհայտորեն, մերժելու էին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը և Ռուսաստանին զրկելու էին այդ տարածքից: Այս իմաստով պատմաբանն իրատեսական ու հեռատես է համարում Ռուսաստանի ռազմական նախարար Ա. Վերխովսկու առաջարկը՝ պահպանել գոնե Արևմտյան Հայաստանի արևելյան շրջանները, որոնք ոչ միայն փաստա-

⁷ Ըստ այդ համաձայնագրերի, Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթները բաժանվելու էին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև: Արևմտյան Հայաստանը մասնատվելու էր Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև: Ֆրանսիային էր անցնելու նաև Կիլիկիան:

⁸ Տե՛ս Ա. Ա. Марукян. Նշվ. աշխ., էջ 325–399:

⁹ Ըստ ամերիկյան դիվանագիտական փաստաթղթերի, 1917 թ. կեսերին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, նահանջելով 1915–1916 թթ. գաղտնի համաձայնագրերի դիրքերից, կրկին առաջարկում էին Արևմտյան Հայաստանը թողնել օսմանյան պետության սահմաններում՝ նրան տալով ինքնավարություն՝ առանց արտաքին վերահսկողության: Այս մասին տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. Армения в политике США 1917–1923 гг. Ереван, 2018, с. 28–29.

¹⁰ Ա. Ա. Марукян. Նշվ. աշխ., էջ 376:

ցիորեն պատկանում էին Ռուսաստանին, այլև նրան էին հանձնվելու պատերազմից հետո, ըստ 1915–1916 թթ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերի: Ավելին, նա ընդգծում է, որ Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքն իրացվելու պարագայում Հայկական հարցը կլուծվեր հայ ազգային շահերին ու ակնկալիքներին համահունչ. Արևմտյան Հայաստանը կստանար ինքնավարություն Ռուսաստանի հովանավորության ներքո¹¹:

Վ. Մելիքյանի դիտարկմամբ՝ արդեն 1916 թ. կեսերին և 1917 թ. սկզբին Հայկական հարցը չուներ իր պատմության նախորդ ժամանակաշրջաններին բնորոշ միջազգային, դիվանագիտական բնույթ. այն դարձել էր ազգային բարդ ու հակասական խնդիրներով պայմանավորված ներքին՝ Հայոց հարց¹²: Հղում կատարելով դիվանագիտական փաստաթղթերին՝ պատմագիտական աշխատություններում նշվում է, որ հայ ազգային-քաղաքական շրջանակներում Հայկական հարցի լավագույն լուծում էր ընդունվում թուրքական տիրապետությունից ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի բռնակցումը Դաշնակիցների կողմից: Փաստացիորեն, դա ռուսական բռնակցումն էր, քանի որ Արևմտյան Հայաստանը զինագրավված էր ռուսական պետության կողմից: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ ժամանակավոր կառավարությունը մի կողմից՝ բռնակցման գաղափարին դեմ լինելու ու ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը պաշտպանելու, մյուս կողմից՝ զինագրավումները շարունակելու և Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության երաշխիքների կայունացումից խուսափելու իր քաղաքականությամբ վստահություն չէր ներշնչում հայ ազգային-քաղաքական շրջանակներում: Պատահական չէ, որ Հայկական հարցը եվրոպական կառավարող շրջանակներում բարձրացնելու նպատակով 1912 թ. կազմված Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը շրջանառության մեջ դրեց Թուրքիայի հայկական բոլոր հողերը Կովկասից մինչև Միջերկրական ծով միավորելու, մեկ պետության կամ համաեվրոպական համագործակցության՝ հայկական պետության ներքին կյանքին սահմանափակ միջամտություն ենթադրող ժամանակավոր հովանավորության ներքո ինքնավար, այնուհետև անկախ և միացյալ Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Դա համապատասխանում էր արևմտահայկական տարածքների իրավական կարգավիճակի հարցն Արևելյան Հայաստանի հարցից առանձին քննարկելու՝ հայ

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 376–378:

¹² Տե՛ս Վ. Հ. Մելիքյան. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ–հոկտեմբեր), էջ 156–157, նույնի՝ Հայաստանը 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո. – Հայոց պատմություն, հ. III [Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես–1918 թ.)], գիրք երկրորդ (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX դ. սկզբին), Երևան, 2015, էջ 555–556:

հասարակական-քաղաքական ուժերի սկզբունքային դիրքորոշմանը¹³: Միաժամանակ, Պողոս Նուբարի ծրագրում ընդգծվում էր արևմտահայկական հողերի միասնությունը՝ ի հակադրություն անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերի, որոնք նախատեսում էին Արևմտյան Հայաստանի բաժանում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև¹⁴: Գ. Մախմուրյանի իրավացի դիտարկմամբ՝ այս ծրագիրը որոշակի վտանգներ էր պարունակում, քանի որ միջազգային առևտրում և համագործակցության մեջ կապող օղակ լինելու փոխարեն ինքնավար Հայաստանը դառնալու էր բուֆեր Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Միջագետքի ու Միրիայի միջև¹⁵:

Ռուսաստանում 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ի (նոյեմբերի 7-ի) հեղաշրջման հաղթանակից մինչև 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին Քառյակ միության կամ Կենտրոնական պետությունների՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Օսմանյան կայսրության պարտությամբ և Դաշնակիցների ռազմական հաղթանակով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածը հայաստանյան պատմագրության մեջ դիտարկվում է որպես Հայկական հարցի պատմության առանձին փուլ, որն իր բովանդակությամբ տարբերվում է հիմնախնդրի պատմության նախորդ ու հաջորդ ժամանակահատվածներից: Ընդգծվում է, որ վերոնշյալ պատմական իրադարձություններն ուղղակիորեն ազդեցին Հայկական հարցի դիվանագիտական քննարկումների ընթացքի վրա, իսկ վերջիններիս արդյունքներն որոշիչ եղան Արևմտյան Հայաստանի ու հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ճակատագրում: Գիտական այս մոտեցումը հիմնավորվում է նրանով, որ բոլշևիկյան հեղաշրջման հաղթանակն ոչ միայն շեղեց ռուսական բազմազգ պետությունն իր պատմական զարգացման բնականոն ընթացքից, այլև էապես ազդեց թե՛ միջազգային հարաբերությունների նոր՝ Վերսալյան համակարգի ձևավորման և թե՛ նրա գոյության ժամանակաշրջանում ծավալվող միջազգային հարաբերությունների վրա: Այդ պայմաններում հայ ժողովրդի համար օրակարգային դարձան ռուսական բանակի հետ քաշվելու

¹³ Տե՛ս Վ. Հ. Մելիքյան. Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), էջ 177-180, Հ. Ավետիսյան. Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997, էջ 40, Ստ. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան. նշվ. աշխ., էջ 44-45, Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., էջ 15-16, Ս. Պողոսյան. Միացյալ Հայաստանի խնդիրը 1917-1918 թթ. - □Պատմություն և հասարակագիտություն□, 2016, թիվ 2, էջ 8-23:

¹⁴ Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. նշվ. աշխ., էջ 27-28, Լ. Հովհաննիսյան. Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը 1917 թվականին. - □Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հոդվածների ժողովածու 11)□, Երևան, 2010, էջ 252-253:

¹⁵ Տե՛ս Գ. Գ. Махмуриян. նշվ. աշխ., էջ 28:

հետևանքով ռուս-թուրքական ռազմաճակատի մերկացումը կանխելու, ազգային գործառնականություններ կազմավորելու, արևմտահայերի անվտանգությունն ապահովելու, Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ինքնավարությանը հասնելու, Դաշնակիցներից նյութական ու զինվորական օգնություն ստանալու հիմնախնդիրները:

Պատմագիտական աշխատություններում նաև վերլուծված և ընդհանրացված են 1917 թ. վերջին ու 1918 թ. սկզբին հայ ազգային նպատակների իրագործմանը խոչընդոտող ներքին հանգամանքները՝ հայ հասարակության արևմտահայ և արևելահայ շրջանակներում իշխող ազգային պառակտվածության մտայնությունն ու հայ քաղաքական որոշ ուժերի՝ Անդրկովկասի քաղաքական կյանքին արևմտահայության մասնակցությանը դեմ լինելը, Հայկական հարցում մոտեցումների և կարծիքների իրարամերժությունը¹⁶: Հայ ազգային կուսակցությունները քննադատվում են անմիաբանության, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը (ՀՅԴ)՝ ազգային հասարակական-քաղաքական կյանքում մենիշխանության, իսկ գործիչները՝ “ազգայինների” և “ապազգայինների” կամ արևմտահայերի ու արևելահայերի բաժանված լինելու համար: Շեշտվում է, որ այդ պայմաններում ազգային ուժերն անկարող գտնվեցին ինչպես հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունը թուրքական գործի հարձակմանը ենթարկվող արևմտահայկական տարածքներում կազմակերպելու, այնպես էլ ռուսական պետության ներքին ու արտաքին կյանքում ընթացող և հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող փոփոխություններին համապատասխան կողմնորոշվելու հարցերում: Թուրքական բանակի հնարավոր ներխուժումից և Արևմտյան Հայաստանում հաստատված թուրք ու քուրդ վերաբնակիչների հարձակումներից հայ բնակչության և հայկական տարածքների պաշտպանությունը կազմակերպելու անկարողության համար քննադատվում է հատկապես ՀՅԴ-ն¹⁷: Միաժամանակ, գնահատվում է ինչպես հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի, այնպես էլ զանգվածային կոտորածների, տեղահանության ու բռնագաղթի հետևանքով հայրենազրկված, աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայերի շահերը պաշտպանելու, Հայաստանի երկու մասերի իրավական կարգավիճակը հայ ժողովրդի հետագա անվտանգ զարգացման հրամայականին համապատասխան ապահովելու գործում այդ կուսակցության դիրքորոշման ու գործունեության ունեցած որոշիչ նշանակությունը: Շեշտվում է, որ ՀՅԴ-ն աշխարհասփյուռ հայության մեջ կազմակերպական ցանց ունեցող և Մեծ եղեռնից հետո Արևմտյան Հայաստանում գործունեությունը շարունակող միակ ազգային կուսակցությունն էր, իսկ Անդրկով-

¹⁶ Տե՛ս Ստ. Պոդոբյան, Կ. Պոդոբյան, նշվ. աշխ., էջ 14–15:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11–15:

կասում հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնող ամենահեղինակավոր ու ազդեցիկ քաղաքական ուժը: Ի վերջո, Հայաստանի երկու մասերից յուրաքանչյուրի ապագա իրավական կարգավիճակի հարցում առանձին մոտեցում ունենալը բխում էր հայ ժողովրդի երկու հատվածներին պատմականորեն պարտադրված տարբերություններից և բնավ չէր նշանակում, թե ՀՅԴ-ն արևելահայերին ու արևմտահայերին իրենց խնդիրներով հանդերձ հակադրում էր միմյանց: Ընդհակառակը, այս դիրքորոշումը բխում էր հայ ժողովրդի երկու հատվածների ու Հայաստանի երկու մասերի առկա կարգավիճակի և շահերի առանձնահատկություններից: ՀՅԴ-ն փորձում էր կարգավորել ու ներդաշնակել այդ շահերն ոչ թե դրանք միմյանց ստորադասելու, այլ՝ ազգային խնդիրները զուգահեռաբար լուծելու ուղիով: Այսպես, Վ. Մելիքյանի դիտարկմամբ, թեև Բրեստի բոլշևիկյան քաղաքականությունը ՀՅԴ-ի համար լիովին պարզ չէր, այնուամենայնիվ, դրա պայմաններում նպատակամղված տարվում էր հայկական գործի գորակոչի աշխատանքը: Ավելին, գիտակցվում էր, որ ռուսական պետականամետ ռազմաքաղաքական ուժերի հետ կայուն դաշինքի ստեղծումն առավելապես բխում էր հայ իրականության շահերից, քանի որ, նախ բացահայտ չէր բարձրացվում ազգային ինքնիշխանության մեթոդան խնդիրը, ապա և Արևմտյան Հայաստանում դեռ կանգնած Կովկասյան բանակի գորամասերի ներկայությունը երաշխավորում էր նաև ռուսաստանյան կենտրոնամետ ուժերի միջոցով Հայկական հարցի բարենպաստ լուծումը: “Հայությանը ձեռնտու էր ռուսական ներկայությունը Անդրկովկասում և գրավյալ Արևմտյան Հայաստանում անգամ բոլշևիզմի տեսքով, իսկ վրաց-թաթարական դաշինքի համար այդ ներկայությունը գլխավոր խոչընդոտն էր Ռուսաստանից հեռանալու և նոր դաշնակիցների աջակցությամբ անկախության ու այդպես նաև տարածքային ձեռքբերումների ճանապարհին: Այս մարտավարությունը ՀՅԴ - կողմից դրսևորվեց երկու անգամ՝ 1918 թ. մարտին և սեպտեմբերին, երբ ուշացած փորձ արվեց Ս. Շահումյանի և հայանպաստ Բաքվի կոմունայի ուժերով իրականացնելու հեռահար ազգային ծրագիրը”¹⁸, – նշում է Վ. Մելիքյանը: Պատմաբանի համոզմամբ, Ռուսաստանից առանձին գործելու և Օսմանյան կայսրության հետ անջատ հաշտություն կնքելու՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի դիրքորոշմանը սկզբունքորեն ընդդիմադիր լինելու՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) դիրքորոշումը բացատրվում էր ոչ միայն և ոչ այնքան երկրամասային իշխանության կազմում կուսակցությունը չընդգրկելու ու ՀՅԴ հանդեպ ունեցած անհանդուրժողականությամբ, որքան տվյալ պահին առավել կշռադատված, սթափ և համազգային շահով մտահոգվելու հանգամանքով: Կուսակցությունում

¹⁸ Տե՛ս Վ. Մելիքյան. Բշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը և հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր–1918 թ. փետրվար), Երևան, 2010, էջ 153–154, 161:

գիտակցում էին, որ անջատ հաշտությունը սպառնալիք էր հայ ժողովրդի երկու հատվածների, “Հայաստան” հասկացության և Հայկական հարցի գոյությանը¹⁹: Համադրելով պատմական փաստերը և քաղաքական իրողությունները՝ Վ. Մելիքյանը եզրակացնում է. “Շարունակվող պատերազմի պայմաններում անորոշ մի տարածքի վրա պետություն վերագտնելու գաղափարը, փաստորեն, զերակայեց բազմաթիվ ոչ պակաս համազգային կենսական նշանակություն ունեցող հիմնահարցերի վրա, մանավանդ, որ այդ մեծ գործընթացի նախաձեռնությունն ամենին հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցությանը չէր պատկանում: Մեկ դար անց, ՀՅԴ դեմ է իր ընտրած ուղենիշին, որն ի դեպ, սկիզբ էր առել 1907 թվականին, ի դեմս ՀՅԴ – երիտթուրքեր համագործակցությանը²⁰: Պատմաբանը նկատի ունի երիտթուրքերի հեղաշրջման նախօրյակին “Միություն և առաջադիմություն” կուսակցության 1907 թ. փարիզյան երկրորդ համագումարին ՀՅԴ ներկայացուցիչների մասնակցությունը, որով, ըստ էության, գործնական հիմքի վրա էր դրվել քաղաքական այդ ուժերի համագործակցությունն ընդդեմ ընդհանուր թշնամու՝ սուլթանական կառավարության: ՀՅԴ-ն այդ քայլին գնացել էր չստանալով որևէ խոստում կամ երաշխիք առ այն, որ իշխանության հասնելուց հետո երիտթուրքերը պատրաստ էին ճանաչելու Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը կամ գոնե բարենորոգումներ անցկացնելու արևմտահայկական վիլայեթներում: Վ. Մելիքյանն իրավացիորեն նշում է՝ մեր օրերում ՀՅԴ գործունեությունը հայոց անկախ պետականության ամրապնդման և Հայոց արդար պահանջատիրության բավարարման ուղղությամբ վկայում է, որ կուսակցությունը հիմնավորապես վերանայել է 1907 թ. ընտրած ուղենիշն ու համարձակորեն կանգնել է սեփական ուժերով հայկական ազգային հիմնախնդիրների լուծման ուղու վրա:

Ուշագրավ է 1917 թ. վերջին Արևմտյան Հայաստանում հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման հնարավորությունների վերաբերյալ Ստ. Պողոսյանի ու Կ. Պողոսյանի տեսակետը: Նրանք նշում են, որ, երբ դեկտեմբերի 29-ին ընդունվում էր “Թուրքահայաստանի մասին” Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովուրդի հրովարտակը²¹, Կովկասյան ռազմաճակատում դեռևս կար մոտ 90 հազարանոց ռուսական և հայկական զինուժ՝ թուրքերի 20–25 հազարանոցի դիմաց: Եթե հայերն ինքնակազմակերպվեին, ապա անպայման կկարողանային բարոյալքված թուրքերի դեմ կռվել ու հաղթել, մանավանդ որ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը, հենվելով Ժամանակավոր կառավարության փորձի

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 166:

²¹ □Թուրքահայաստանի մասին□ հրովարտակի ամբողջական տեքստը տե՛ս Декреты советской власти. Сборник материалов и документов. Том I (25 октября 1917 г. –16 марта 1918 г.). М., 1957, док. № 201, с. 298–299.

վրա և շարունակելով տեղերում ռուսական գործն ազգային գործասերով փոխարինելու քաղաքականությունը, պատրաստ էր հայերին հնարավորություն ընձեռել կազմակերպելու ու սեփական ուժերով պաշտպանելու իրենց երկիրը: Որպես փաստարկ մատնանշվում է հեռացող ռուսական բանակի կողմից երկրամասում զինվորական կադրեր, մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, պարեն թողնելը: “Դա գուցե պատմական միակ պահն էր, որ հայությունն ի վիճակի էր կռվել ու նաև հաղթել թուրքերին, ... եթե հայ ղեկավարները, սկսած 1917 թ. կեսերից, ժամանակին ու ճիշտ կողմնորոշվեին, հրովարտակի հրապարակումից անմիջապես հետո դուրս գային Անդրկովկասի հանրապետության կազմից և, ինչպես Ս. Շահումյանն էր առաջարկում՝ քանի դեռ աշխարհամարտը չէր ավարտվել, Հայաստանը հռչակեին Խորհրդային Ռուսաստանի անբաժան մաս, որովհետև որքան էլ Ռուսաստանը թուլացած լիներ, թուրքերը նրանից երկնչում էին, հնարավոր էր, որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը դասավորվեր շատ ավելի բարեհաջող”²², – արդարացիորեն նկատում են Ստ. Պողոսյանը և Կ. Պողոսյանը: Ավելին, մատնանշելով հայկական զինուժի վճռորոշ դերն Անդրկովկասյան կոմիսարիատի իշխանությանը ենթարկվող ռազմուժի կազմում ու անգամ այդ պայմաններում վերջինիս քաղաքականության հակահայկական ուղղվածությունը, ինչպես նաև վրացիների, թաթարների ու թուրքերի հավակնությունները հայկական տարածքների նկատմամբ՝ նրանք առաջադրում են քննարկման արժանի հետևյալ հարցադրումն ու եզրահանգումը. “Ուրեմն ինչո՞ւ մնալ թշնամի կառույցի կազմում, ինչո՞ւ խաղալիք դառնալ նրա ձեռքում ու ձախողել ինքնապաշտպանության գործը: Միայն այն իրողությունը, որ ռազմական ուժը հայերի ձեռքին էր, իսկ իշխանությունը՝ վրացիների, և այդ իշխանությունը գործում էր հայերի դեմ, ասում էր այն մասին, որ հայ քաղաքական գործիչները պատրաստ չէին ինքնուրույն քաղաքական գործունեության, չկարողացան և փորձ էլ չարեցին սթափ վերլուծելու, քննելու քաղաքական-ռազմական իրավիճակը, օգտագործվեցին վրաց մենշնիկների կողմից և ոչ թե պայքարեցին անկախության համար, այլ նրանց այն թելադրվեց”²³:

Տեսականորեն կարելի է ենթադրել, որ հայ ազգային-քաղաքական ուժերի կողմից Ստ. Պողոսյանի և Կ. Պողոսյանի մատնանշած կեցվածքի ու գործողությունների արդյունքում հնարավոր կարող էր դառնալ Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշումը: Այս պնդման հետ, սակայն, դժվար է միանշանակ համաձայնելը, քանի որ ՀՅԴ-ն, արդյոք, ավելի մեծ վտանգի չէ՞ր ենթարկի հայ ժողովրդի կենսական շահերը, եթե 1917 թ. վերջերին խզեր կապերն Անդրկովկասյան կոմիսար-

²² Ստ. Պողոսյան, Կ. Պողոսյան. նշվ. աշխ., էջ 67:

²³ Նույն տեղում, էջ 61, 67:

նի հետ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում ստեղծել նախնական երաշխիքներ հայ ժողովրդի իսկական ու ազատ ինքնորոշման համար՝ միաժամանակ կարևորելով ռուսական բանակին Անդրկովկասում պահելու անհրաժեշտությունը: Հայ գործիչների դիրքորոշումը թելադրված էր Արևելյան Հայաստանն իր հարևանների տարածքային հավակնություններից պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ: Բացի այդ, ինչպես նշվում է, Ռուսաստանի խորհրդայնացումից հետո ակնկալել, թե Արևմուտքը կհանդուրժեր, որ Թուրքիայից թեկուզ չնչին հողատարածք տրվեր նրան, լուրջ չէր: Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանին կցելու առաջարկը նշանակում էր Հայկական հարցը դուրս մղել միջազգային դիվանագիտական օրակարգից: Հենց այս հանգամանքն էլ ուղղորդեց խորհրդային կառավարությանը կենտրոնանալու միայն Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման հարցի շուրջ²⁶:

Մեկ այլ տեսակետի համաձայն, խորհրդային Ժողովրդի հրովարտականով Արևմտյան Հայաստանին ինքնորոշման հնարավորություն տալը կեղծիք էր, քանի որ ցեղասպանության ենթարկված, հայաթափված երկրում ինքնավար պետություն ստեղծելն անհնարին էր, առավել ևս, որ հրովարտակի առաջին կետով նախատեսվում էր ռուսական զորքի դուրսբերումն այնտեղից: Եթե բոլշևիկներին իրոք մտահոգեր Արևմտյան Հայաստանը զինագրավելու համար իրենց հասցեին Արևմուտքի հնարավոր մեղադրանքների հեռանկարը, ապա ցանկության դեպքում կարող էին հրովարտակում նշել, որ ռուսական զորքը հայ բնակչության խնդրանքով կարող է մնալ Արևմտյան Հայաստանում այնքան ժամանակ, որքան անհրաժեշտ կլինի ներքին հարցերը համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով լուծելու, ներքին և արտաքին անվտանգությունն ապահովելու նպատակով ժողովրդական միլիցիա ստեղծելու համար: Չէ՞ որ հետագայում Խորհրդային Միությունը դիմեց դիվանագիտական այդ հնարքին Կուրբայում, Աֆղանստանում ու այլ երկրներում իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունը պահպանելու և ամրապնդելու համար²⁷: Մինչդեռ դրա փոխարեն հայաթափված Արևմտյան Հայաստանում վերաբնակեցված թուրքերին ու քրդերին տրվում էր հնարավորություն՝ շարունակելու եղեռնից մազապուրծ փոքրաթիվ հայ բնակչության ֆիզիկական ոչնչացումը: Խորհրդային կառավարության այդ մոտեցումը Հայկական հարցի լուծումը տանում էր փակուղի: Իրականում բոլշևիկները, տեսնելով, որ կորցնում են երկրամասը, հայերին հաճոյանալու համար ընդունեցին այդ հրովարտակը: Պատահական չէ, որ նրանք իրական քայլեր չկատարեցին փաստաթուղթը կենսագործելու ուղղությամբ: Ավելին՝ 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքված հաշտությամբ Վ. Լենինի կառավարությունը թուրքերին հանձնեց ոչ

²⁶ Տե՛ս Ստ. Պոդոբայան, Կ. Պոդոբայան. նշվ. աշխ., էջ 56–57:

²⁷ Տե՛ս Ա. Մ. Մարյուկին. նշվ. աշխ., էջ 396–397:

միայն Արևմտահայաստանը, այլն՝ Կարսի մարզը²⁸: Այդուհանդերձ, հայաստանյան պատմաբանների գնահատմամբ, «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակր միանգամայն նոր որակ էր Հայկական հարցի պատմության մեջ: Այն առաջին դիվանագիտական փաստաթուղթն է, որը հայ ժողովրդի անվտանգության երաշխիք համարում էր անկախ պետականությունը, իսկ ժամանակի ամենամեծ երկրներից մեկը՝ Ռուսաստանը, այդ հրովարտակով ճանաչում էր հայերի օրինական իրավունքներն իրենց հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ²⁹:

Հայկական հարցի հայաստանյան պատմագրությունը նաև ամբողջացել է 1917–1918 թթ. խորհրդա-թուրքական, թուրք-գերմանական, թուրք-անդրկովկասյան և, մասնավորապես, հայ-թուրքական բանակցությունների փաստարկված ու համակողմանի վերլուծությամբ: Հ. Ավետիսյանի դիտարկմամբ, Խորհրդային Ռուսաստանի՝ «ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքներից բխող ... մոտեցումը կարող էր առարկայական ուժ ստանալ միայն միջազգային իրավունքի պաշտպանության առկայությամբ: Մակայն Թուրքիան ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման հարցը դիտում էր որպես իր պետության ներքին գործ, ժխտելով ազգային հարցի գոյությունը ընդհանրապես»³⁰: Դա նշանակում է, որ բոլոր ճնշված ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայ ժողովրդի ինքնորոշման հնարավորությունները պետք է ապահովվեին նախքան Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցությունների ավարտը: Մինչդեռ դրա փոխարեն, Թուրքիան, դաշնակից Գերմանիայի աջակցությամբ, այդ բանակցությունների օրակարգ բերեց իր հանդուգն թալանչիական նախնական պայմանները, իսկ Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքի դուրսբերումը և մասնակի զորացրումը ի չիք դարձրին հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը³¹: Ավելին, գերմանա-ավստրո-թուրքական պատվիրակությունները Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցություններում «երկակի ստանդարտների» դիվանագիտության միջոցով կարողացան հմտորեն

²⁸ Տե՛ս Գ. Գալոյան. Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., էջ 20–22, Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմություն: Դասախոսությունների ձեռնարկ, Երևան, 1998, էջ 191, Է. Լ. Դանիելյան, Ա. Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2008, էջ 271, А. П. Марукян. Նշվ. աշխ., էջ 397–398, 399:

²⁹ Տե՛ս Ա. Մելքոնյան. Հայոց պատմություն, էջ 191, Է. Լ. Դանիելյան, Ա. Ա. Մելքոնյան. նշվ. աշխ., էջ 271:

³⁰ Հ. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 51–52:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52–53, նաև՝ Հ. Վ. Հակոբյան. Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Երևան, 2002, էջ 277–304, Ա. Մարոբյան. Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014, էջ 89–93:

օգտագործել ազգերի ինքնորոշման միջազգային-իրավական սկզբունքը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ՝ հոգուտ Քառյակ միության երկրների՝ մասնավորապես, Թուրքիայի ծավալապաշտական նպատակների՝ դրանով իսկ ոչ միայն ձախողելով Հայկական հարցի արդարացի լուծումն այդ սկզբունքի հիման վրա, այլև հասնելով թուրքական պետության ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով հայաթափված Արևմտյան Հայաստանում թուրքական տիրապետության վերականգնմանը: Դա Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտվող Քառյակ միության պետությունների դիվանագիտական խոշոր հաղթանակն էր Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ, որը կործանարար եղավ Հայաստանի և Անդրկովկասի համար:

Հ. Ավետիսյանն ու Գ. Պետրոսյանը թուրքական գործելակերպի մեջ կարևորում են համաթուրքական նվաճողական նպատակների իրագործմանն ուղղված բարոյահոգեբանական ճնշումների դիվանագիտական հնարքի և տարածքային ռազմական գավթումների տրամաբանված ու հետևողական զուգակցումը: Դրանով էլ նրանք բացատրում և հիմնավորում են օսմանյան իշխանությունների կողմից հայերի ցեղասպանությունն ու հայրենագրկումը շարունակելը և քրդական էթնիկ տարրն ամրապնդելը բռնագավթված հայկական տարածքում, թուրքական դիվանագիտության կողմից Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը նույնիսկ թուրքական պետության սահմաններում անգիջում կերպով մերժելը, անթույլատրելի ու «իրենց ներքին գործը» համարելը, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու, անկախ հռչակելու և այն Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև բուֆերի վերածելու խնդրի լուծմանն անցնելը 1918 թ. մարտ-ապրիլին՝ Տրապիզոնի բանակցություններում³²:

Դիվանագիտական արժեքավոր փաստաթղթերի, դեպքերին ժամանակակից ու մասնակից պետական բարձրաստիճան գործիչների գրառումների հիման վրա վերլուծելով պատմական իրադարձությունները՝ Հ. Ավետիսյանն ու Գ. Պետրոսյանը հիմնավորում են, որ 1918 թ. մայիս-հունիսին Բաթումի՝ հայ-թուրքական դիվանագիտական բանակցություններում Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչման, նրա հետ «բարեկամության, հավերժ խաղաղության» վերաբերյալ թուրքական պատվիրակության ներկայացրած ծրագիրը հայաջինջ քաղաքականության նոր դրսևորում էր, որով երիտթուրքական կառավարությունը, ռազմաքաղաքական նոր իրադրությանը համապատասխան, լուծում էր իր համար կենսական մի քանի խնդիր: Մասնավորապես, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանում իր գաղութատիրական իրա-

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126, 128–129, 135, Գ. Պետրոսյան. Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում. հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվար–1918 թ. հունիս), Երևան, 2018, էջ 52–54, 56–59, 61–62:

վունքները վերականգնած թուրքական կառավարությունը հունիսի 4-ին Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքված Բաթումի հաշտության պայմանագրով ոչ միայն վերահաստատեց այդ փաստը, այլև միջազգային-իրավական ձևակերպում տվեց Արևելյան Հայաստանի տարածքի զգալի մասի՝ Շարուր-Դարալագյազի, Նախիջևանի, Սուրմալուի, Կարսի, Կադզվանի, Սարիղամիշի, Ախալքալաքի, Լոռու գավթմանը, ինչի հետևանքով Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը դրվեցին ավելի ծանր պայմանների մեջ, քան պարտադրված էր եղել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով³³։ Թուրքերի առջև բացվեցին լայն հեռանկարներ դեպի անդրկասպյան թուրք-թաթարական ցեղերը և Կենտրոնական Ասիայի թուրքաբնակ տարածքներ։ Թուրքական կառավարությունը հետևողական էր իր թուրանական հավակնություններում. նա ժամանակ շահեց դեպի Բաքու շարժվելու ծրագրին նախապատրաստվելու համար։ Դրա իրագործումը լիովին հնարավոր էր Հայաստանի անկախ հանրապետության ճանաչման պայմաններում, քանի որ, ինչպես նշում է Հ. Ավետիսյանը, տնտեսապես աղքատ, փոքր տարածք ունեցող Հայաստանը չէր կարող երկյուղ ներշնչել Օսմանյան կայսրությանը։ Ավելին, հեռանկարում թուրքերը տեսնում էին այդ Հայաստանի վերացումը։ Եվ վերջապես, Անդրկովկասում Հայաստանի անկախ հանրապետության հռչակմամբ վերացվում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության՝ թուրքական կառավարությանն անհանգստացնող հարցը, որը կարող էր բարձրացվել Օսմանյան կայսրությանը հակառակորդ պետությունների կողմից՝ համաշխարհային պատերազմում նրա պարտության դեպքում։ Թուրքերը հնարավորություն էին ստանում հայտարարելու, որ Հայկական հարցն արդեն լուծված է և դա հենց իրենց շնորհիվ։ Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա այս դեպքում համաթուրքական գաղափարախոսների հիմնավորումներն էին՝ այդ տարածքը որպես թուրքերի հայրենիքի՝ Անատոլիայի արևելյան մաս ներկայացնելը, Արևմտյան Հայաստանի բնիկ էթնոսի՝ հայերի իրավունքներն իրենց հայրենիքի նկատմամբ չճանաչելը, բռնագաղթից ու կոտորածից մի կերպ խույս տված ու հայաթափված Արևմտյան Հայաստանի իրենց բնակավայրերում ծվարած փոքրաթիվ հայերին «հայադավան օսմանցիներ» անվանելը և իր հայրենիքն ազատ ու անկախ տեսնելու՝ հայ ժողովրդի երազանքի իրականացումը բացառապես Հայաստանի Հանրապետության հետ կապելը³⁴։

Հայկական հարցի պատմության 1917–1918 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածը նաև ներկայացվել է հայության ինքնակազմակերպման, Հայաստանի երկու մասերի իրավական կարգավիճակի հարցի շուրջ հայ հասարակա-

³³ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան. նշվ. աշխ., էջ 253, Գ. Պետրոսյան. նշվ. աշխ., էջ 201–243։

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237–238։

կան-քաղաքական շրջանակներում ընթացող բուռն քննարկումների, արևմտահայ ու արևելահայ հակասությունների համատեքստում: Շեշտվել է, որ 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով Ռուսաստանի փլուզման արդյունքում առաջին անգամ հայ ազգային խնդիրների օրակարգ մտավ Արևելյան Հայաստանում հայկական պետականության վերականգնման հարցը. հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը կանգնեցին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը որպես առանձին հարց դիտարկելու կամ այն Արևելյան Հայաստանի հարցի հետ շաղկապելու երկրնտրանքի առջև: Եթե հետփետրվարյան ժամանակահատվածում Հայաստանի երկու մասերի իրավական կարգավիճակի հարցերի վերաբերյալ մշակվել էր երկու առանձին ծրագիր, ապա Արևելյան Հայաստանում հայկական անկախ պետականության վերականգնումից հետո՝ 1919 թ. փետրվարի 6–13, Երևանում կայացած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարում ընդունված ծրագրային որոշման համաձայն Հայաստանը հռչակվեց անկախ և միացյալ: Դա նշանակում էր «Մեկ ժողովուրդ, մեկ հայրենիք» սկզբունքի ընդունում, հայության ինքնակազմակերպման նոր մակարդակի սկիզբ, բայց ոչ բնավ Հայկական հարցի դուրսմղում միջազգային դիվանագիտության օրակարգից, քանի որ համագումարն արտահայտում էր արևմտահայերի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստանած հատվածի շահերը՝ առանց հայկական գաղթօջախների, Արևմտյան Հայաստանի ու Կովկասի հայերի: Պատահական չէ, որ համահայկական խնդիրների նկատմամբ արևելահայության, արևմտահայության և հայկական գաղթօջախների դիրքորոշումներն ի մի բերելու, ազգային պահանջների միասնական ծրագիր մշակելու նպատակով 1918 թ. հոկտեմբերին Պոդոս Նուբարն առաջ քաշեց հայկական ազգային համագումար հրավիրելու գաղափարը, ի կենսագործումն որի 1919 թ. փետրվար-ապրիլին Փարիզում տեղի ունեցավ Համահայկական համագումարը³⁵. «1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից յետոյ, Հայկական Հարցն առաջին անգամ յառնեց համահայկական քաղաքական ծրագրի տեսքով ու նաև որպէս հետեւանք՝ համատեղ գործունէութեան եւ փոխադարձ զիջումների»³⁶, – նկատում է Վ. Մելիքյանը:

1918 թ. մայիսին՝ հայոց պետականության վերականգնումից հետո, Հայկական հարցը ստացավ նոր բովանդակություն՝ վերածվելով նաև միջպետական, առաջին հերթին՝ հայ-թուրքական հիմնահարցի: Մայիսի 30-ին հրապարակված կոչի համաձայն, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը ստանձնել էր հայկական բոլոր գավառների միակ և գերագույն իշխանության գործառույթներ՝ չմատնանշելով,

³⁵ Տե՛ս Ս. Պօդոսեան. Պօդոս նուբար փաշա: Ազգային գործիչը, Երևան, 2004, էջ 162–170:

³⁶ Այս մասին տե՛ս Վ. Հ. Մելիքյան. Արևմտահայերի համագումարները և Հայկական հարցի փուլերը 1917–1923 թթ., Երևան, 2007, էջ 12:

թե կոնկրետ որ տարածքների մասին է խոսքը: Դա նշանակում է, որ Հայկական հարցն արդեն իր հաստատուն տեղն էր գրավել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության ուղեգծում: Պատահական չէ, որ Հայաստանի խորհրդի (հետագայում՝ խորհրդարան) անդրանիկ նիստում նախագահ Ավ. Սահակյանը, չխորշելով նիստին Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչների մասնակցությունից, հայտարարեց հետևյալը. «Այո՛, մեր հանրապետությունը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով, նա գրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչությունը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար:

Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ. միշտ ես հավատում եմ, որ մեր սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե օրենքի ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանությամբ գրաված հողամասերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի ու նրա դաշնակից պետությունների հետ ... : Մենք ընտրել ենք համաձայնության և խաղաղության ուղին ... »³⁷: «Դա նշանակում է, որ Արևմտյան Հայաստանի հիմնահարցն այնքան վճռորոշ էր հայության համար, որ Բաթումի պայմանագրով ծանրագույն վիճակի մեջ դրված Արարատյան Հանրապետությունն իսկ, ինչպես այն ժամանակ հաճախ անվանում էին փոքրիկ Հայաստանը, ենթատեքստով արտահայտում էր իր մտադրությունները Հայկական հարցում»³⁸, – իրավացիորեն նկատում է Ա. Մելքոնյանը: Պատմաբանը նկատի ունի այն իրողությունը, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում ապաստանած բազմահազար արևմտահայ գաղթականների պահանջով ու ի կատարումն 1919 թ. Արևմտահայերի երկրորդ համագումարի որոշումների, մայիսի 28-ին՝ Հայաստանի անկախության հռչակման առաջին տարեդարձի օրը, վարչապետ Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը հանդիսավոր պայմաններում Հայաստանը հայտարարեց միացյալ և անկախ պետություն: Դրանով հանրապետության կառավարությունը, բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի և ցանկության համաձայն, պաշտոնապես հայտարարում էր իրեն նաև Արևմտյան Հայաստանի տեր ու Դաշնակիցների օժանդակությամբ հետամուտ դառնում համազգային այդ նպատակի կենսագործմանը:

³⁷ Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդարանը (կազմել և հրատ. է պատրաստել Ա. Զաքարյանը), Երևան, 2018, էջ 50–51: Հմնտ. Ա. Վրացյան. Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 194:

³⁸ Ա. Մելքոնյան. Յեղասպանություն և հայրենագրկում. ճանաչումից՝ հատուցում (հողվածներ և հարցազրույցներ), Երևան, 2015, էջ 129:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության պատմագրության մեջ նորովի ուսումնասիրված ու վերաիմաստավորված է Հայկական հարցի 1917–1918 թթ. պատմությունը: Հիմնահարցի վերաբերյալ հայաստանյան պատմագրության ձեռքբերումներն ունեն գիտագործնական նշանակություն: Դրանք նախևառաջ կոչված են “գինելու” Հայաստանի Հանրապետության դիվանագետներին անցյալի պատմության այն դասերով, որոնցում ներկայացված պատմական իրողություններն ունեն կրկնվելու հատկություն:

ОСВЕЩЕНИЕ ПРОБЛЕМ 1917–1918 ГГ. ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА В
ИСТОРИОГРАФИИ АРМЕНИИ (1991–2018 ГГ.)

ЛИЛИТ ОГАНИСЯН

Резюме

Ключевые слова: Армянский вопрос, Западная Армения, независимое армянское государство, автономия, покровительство, национальное самоопределение, правовой статус, Союзники, переговоры, соглашение, мирный договор.

После восстановления независимости Армении в 1991 г., в отечественной историографии была проделана ценная работа по приданию целостного вида изучению проблем истории Армянского вопроса и пересмотру оценок исторических фактов того периода.

В научных исследованиях на основе новоявленных разноязычных архивных документов всесторонне представлены дипломатические обсуждения вопроса Западной Армении в мирных переговорах между Советской Россией и государствами Четверного союза в Брест-Литовске в 1917–1918 гг., на турецко-закавказской конференции в Трапезунде и в мирных переговорах между Республикой Армения и Османской Турцией в Батуме в 1918 г. Военно-политические интересы великих держав в Армянском вопросе, а также захватнические планы Османской Турции в отношении Западной и Восточной Армении в 1917–1918 гг. освещены под углом зрения права национального самоопределения армян на собственной родине – в Западной Армении. Пересмотрены историко-правовые и политические оценки, данные как декрету «О Турецкой Армении» Совнаркома Советской России 1917 г., так и Брест-Литовскому и Батумскому мирным договорам 1918 г.

Заслуживающие внимания факты и заключения, представленные в вышедших в свет в 1991–2018 гг. исследованиях армянских историков о проблемах истории Армянского вопроса в 1917–1918 гг., не только являются значительным вкладом в армянскую историографию, но и имеют практическое значение с точки зрения защиты прав армянского народа на отторгнутые Турцией Западную Армению, Карс и Ардаган.

THE ELUCIDATION OF THE 1917–1918 MAIN ISSUES OF THE HISTORY OF THE ARMENIAN QUESTION IN HISTORIOGRAPHY OF ARMENIA (1991–2018)

LILIT HOVHANNISYAN

Summary

Key words: Armenian question, Western Armenia, independent Armenian state, autonomy, protectorship, national self-determination, legal status, Allies, negotiations, agreement, peace treaty.

After the re-establishment of the independence of Armenia in 1991, a valuable work has been done for giving a holistic form to the study of the problems of the history of the Armenian question and reconsideration of the assessments of the historical facts of that period.

The diplomatic discussions of the question of Western Armenia during the peace negotiations between Soviet Russia and the states of Quadruple Alliance at Brest-Litovsk in 1917–1918; at the Trapezund Turkish–Transcaucasian Conference and during the peace negotiations between the Republic of Armenia and Ottoman Turkey in Batumi, 1918 are presented comprehensively in scientific works on the basis of newly appeared multilingual archive documents. The military-political interests of the Great powers in Armenian question, as well as the Ottoman Turkey's aggressive plans regarding Western and Eastern Armenia in 1917–1918 are elucidated from the perspective of the right of national self-determination of Armenians in their own homeland – in Western Armenia. The historical-legal and political assessments of both the 1917 Decree “On Turkish Armenia” of the Council of People's Commissars of Soviet Russia and the 1918 Brest-Litovsk and Batumi peace treaties are reconsidered.

The noteworthy facts and conclusions presented in the studies of Armenian historians on the problems of the history of the Armenian question in 1917–1918 published in 1991–2018 are not only an important contribution to Armenian historiography, but also have a practical significance from the point of view of protecting the rights of Armenian people to Western Armenia, Kars and Ardahan taken away by Turkey.